

Carmen Huera Cabeza,
Directora del Museu Etnològic de Barcelona.

EL JOC DE PILOTA AL MÈXIC PRE-COLOMBÍ

Quan Cortés i el seu petit exèrcit de quatre-cents homes varen veure per primera vegada la ciutat de Tenochtitlan, capital de l'imperi asteca i actual Ciutat de Mèxic, quedaren meravellats de la seva magnificència i grandiositat. El mateix Cortés, a les *Cartas de relación de la conquista de México*, diu: "Es tan grande la ciudad como Sevilla y Córdoba (...) Son las calles della muy anchas y muy derechas (...) Tiene muchos mercados (...) Tiene otra plaza como dos veces la ciudad de Salamanca."

Però la principal meravella de la ciutat, que va provocar alhora l'admiració i el rebuig dels espanyols, fou el recinte sagrat que ocupava el centre de Tenochtitlan i que era, tot sigui dit, molt més gran que la immensa plaça on s'alça actualment la catedral i d'altres monuments.

La grandiositat dels temples-piràmide, els palaus, els altars i les terrorífiques imatges de les divinitats provocaren l'admiració dels espanyols, mentre que els ritus macabres i les cerimònies sanguinàries que s'hi celebraven els provocaren un gran rebuig.

Fou també a Tenochtitlan on Cortés i els seus contemplaren per primera vegada el sorprenent joc de pilota que practicaven els asteques. Sembla que fou el mateix emperador Moctezuma —segons els cronistes un jugador excel·lent— qui va mostrar el joc a Cortés.

Aquest joc s'anomenava *Ulama*, i es practicava als *Tlaxtli*, construccions arquitectòniques especials, situades als recintes de culte, molt a prop dels temples-piràmide principals.

Els cronistes espanyols, com ara fra Bernardino de Sahagún, fra Diego Durán, Alvarado Tezozomoc, Torquemada i d'altres, ens proporcionen mol-

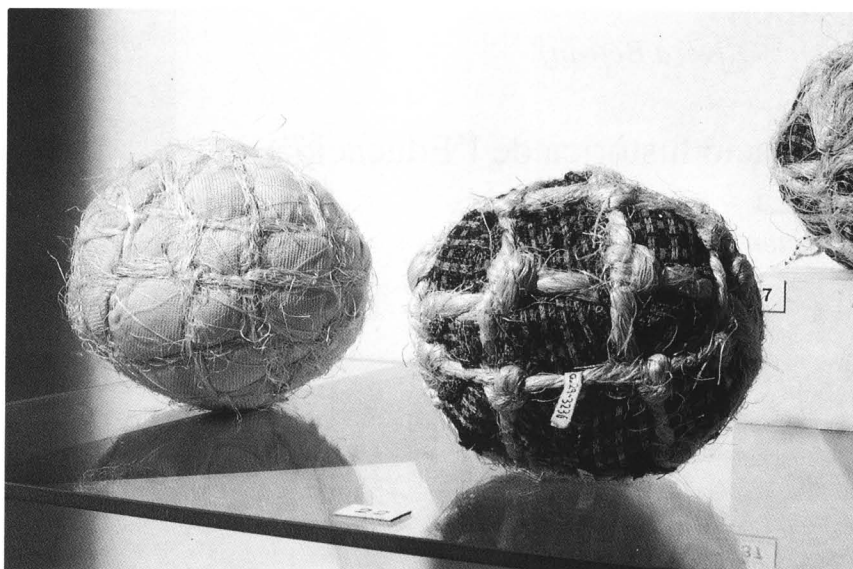
tes dades sobre les modalitats de joc, els camps on es practicava i les pilotes que s'utilitzaven. De les pilotes ens diuen que es feien amb "la goma de un árbol que nace en tierras calientes, que punzado destila unas gotas gordas y blancas, y que muy presto se cuajan (...) de este ulli (1) hacían sus pelotas, que aunque pesadas y duras para la mano, eran muy propias para el modo con que saltaban y botaban (2)". També diu que "la pelota era del tamaño de las de viento, aunque era muy pesada, porque la hacían de cierta goma que sale de unos árboles que se hacen en tierra caliente" (3). Les pilotes, en efecte, eren d'uns 15 o 20 cm de diàmetre i pesaven uns tres quilos. En caure a terra botaven molt, i encara més si la pilota s'impulsava perquè botés a la paret.

Segons els cronistes, el joc de l'*ulama* consistia a copejar aquestes pilotes grosses i dures, que saltaven i botaven amb moviments ràpids. Només podien tocar la pilota amb els malucs, en cap

cas no es podien utilitzar les mans, els peus o les espatlles. Per tal d'evitar les lesions que podien provocar els cops de la pilota, els jugadors es posaven protectors al cap i a la cintura. De tota manera, els cops produïen grans hematomes, que calia obrir amb ganivets de pedra, l'únic instrument que tenien per tallar, i així feien córrer la sang acumulada.

Coneixem detalls de la indumentària dels jugadors gràcies a les nombroses imatges que ens han arribat procedents de cultures anteriors a la dels asteques. Són figures tallades en pedra, o bé modelades amb terra cuita. A vegades representen els jugadors en actitud hieràtica, cerimonial, i d'altres en actituds dinàmiques determinades pel joc.

També coneixem el tipus de proteccions que portaven els jugadors gràcies a les representacions fetes en pedra dura, que probablement tenien una utilitat cerimonial o, fins i tot, votiva. Destaquen en aquest sentit les peces realit-

Pilotes. Aranza. Michoacán. Tlaxco. S'utilitzen en el joc de pilota paissiri-a-kuri

Anella de joc de pilota

zades a la costa del Golf de Mèxic durant l'època clàssica i que s'anomenen *yugos*, *palmas* i *hachas*.

L'habilitat dels jugadors per posar la pilota en moviment, fer-la botar a les parets de la pista de joc i assolir l'objectiu principal del joc: fer passar la pilota per les anelles de pedra, fixades verticalment a la part alta del mur, havia de ser extraordinària. De fet, els espanyols van quedar tan impressionats, que el mateix Cortés va portar a Europa alguns jugadors, procedents de la ciutat de Tlaxcala, per tal de mostrar aquest joc sorprenent a l'emperador Carles V. D'aquesta exhibició en tenim constància gràfica gràcies als dibuixos que va realitzar Cristoph Weiditz.

Pel que fa a la pista de joc, anomenada *tlaxtli* en llengua nahua, no tenim constància de com eren les de l'antiga Tenochtitlan, ja que els conqueridors les van destruir juntament amb tots els monuments de la capital asteca. En canvi, gràcies al treball de l'arqueologia moderna, s'han descobert i localitzat més de sis-cents construccions dedicades al joc de pilota a l'àrea mesoamericana (4).

En general, l'arquitectura dels jocs de pilota consisteix en una àrea o pati rectangular, delimitada per dues platafor-

mes paral·leles, lleugerament inclinades i amb una cara en talús. Al damunt de les plataformes s'alça una paret vertical, que a la part alta forma diverses plataformes d'una amplada variable: aquest és el "mur de joc". En alguns casos només hi trobem el pati central, però generalment, als extrems d'aquest pati, hi trobem patis transversers, curts i amples —també rectangulars— que tanquen el camp de joc dibuixant una forma general de "T" doble. En molts camps de joc, podem trobar-hi unes peces esculturades de formes variables (per exemple una guacamaia, al joc de pilota de Copán, a Hondures) que han estat interpretades com a marcadors del joc. Encara és més freqüent trobar-hi grans anelles de pedra, decorades

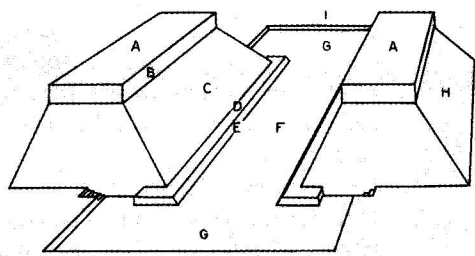
amb diversos motius en relleu que, segons els experts, devien ser les fites principals de determinats jocs. Aquestes anelles estaven encastades a la part alta dels murs verticals, o bé al punt d'incidència dels talussos amb els murs verticals.

Significació del joc de la pilota

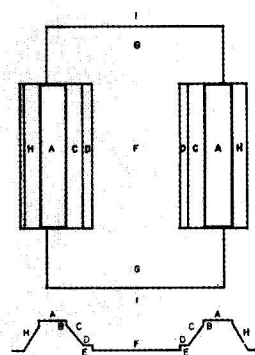
Ben segur que en l'època de la conquesta espanyola, el joc tenia un caràcter marcadament lúdic que apassionava els espectadors. Els cronistes ens diuen que "jugaban para tener ejercicios los hijos de los señores y jugaban [por apuesta] en estos juegos muchas preseas, ropas y esclavos, divisas, plumería y otras riquezas. Había en estos juegos grandes apuestas y desafíos; eran juegos de república muy solemnizados. No los jugaban sino señores y no gente plebeya" (5). Diuen també que "a este juego (...) que es con una pelota de hule a la que llaman *ulama*, que quiere decir 'juego de nalgas' jugaban [por apuesta] mantas, arcos, flechas, rodela, plumas, macanas y todo lo que tenían, hasta perderlo todo" (6).

Però a més d'aquest caràcter lúdic i esportiu, el joc de pilota va tenir, a tota l'àmplia zona cultural anomenada Mesoamèrica, un profund sentit religiós i simbòlic que li conferia un caràcter sagrat.

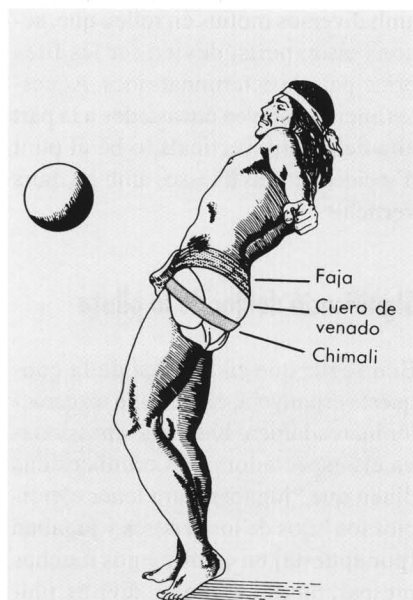
La pràctica d'aquesta activitat representava la lluita quotidiana entre for-

A estructures laterals
B cornisa
C talud
D banquetta
E reborde de la banquetta
F posillo
G zona terminal
H muro exterior
I estructura terminal

Terminologia per als components de les estructures del joc de pilota (segons Taladoire 1981, l'âm. 27)

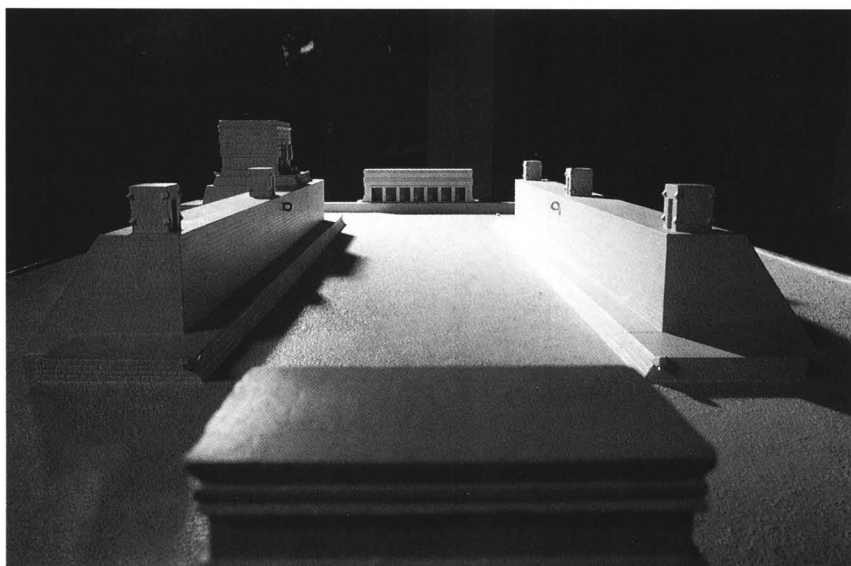
Indumentaria del jugador.

Jugador de *ulama*.

Ulama de cadera.

Maqueta del terreny de joc

ces contràries i conceptes antagònics, com ara la llum i l'obscuritat, el dia i la nit, el cel diürn i el nocturn, la sequera i la fertilitat, el sol i la lluna, etc. Cadascun d'aquests conceptes i forces de la natura, corresponia a les diverses divinitats astrals. El moviment de la pilota a la pista de joc es comparava amb el desplaçament del sol i els altres astres al firmament, i s'establí una relació entre la sortida i la posta del sol i dels planetes i altres estels per l'estreta escletxa de l'horitzó i el pas de la pilota per l'anella a la pista de joc.

El sacrifici per decapitació

Un altre element important, íntimament relacionat amb el joc de pilota era el sacrifici humà per decapitació. Aquest tipus de ritus es practicava des dels temps més remots a tota l'àrea cultural mesoamericana.

La prova més evident de la pràctica de la decapitació ritual dels jugadors es troba als relleus que decoren els murs laterals de la pista de joc del centre cul-

tural d'*El Tajin* (Veracruz), i als de *Chichén Itzá* (Yucatan). També podem veure representat el mateix tipus de sacrifici a les grans esteles de *Santa Lucía Cozumalhuapa* a El Baúl (Guatemala) i al *Völkerkunde Museum* de Berlin-Dahlen.

La majoria dels autors creu que el personatge sacrificat devia pertànyer a l'equip perdedor, però d'altres opinen que, ben al contrari, devia ser un dels guanyadors, ja que això el convertia en un regal més honorable per a les divinitats.

En qualsevol cas, el sacrifici tenia un significat clarament relacionat amb la fecunditat de la terra. La sang que brollava del coll del decapitat era l'aliment preferit de la terra nodridora.

Aquest tipus de sacrifici perdurava encara al segle XVI; el *tlaxtli* de Tenochtitlan estava situat molt a prop del temple-piràmide principal on es practicaven els sacrificis humans més terribles, que consistien a obrir el cos de les víctimes a l'alçada del cor, que el sacrificador arrencava encara palpitant del cos de la víctima. Els cors de les víctimes es col·locaven després dins un gran receptacle que es trobava al peu de la piràmide. Més enllà hi havia una plataforma coberta amb bastons en punxa on es clavaven els caps dels

Jugadors d'*ulama*

sacrificats. Una mica més lluny hi havia la pista de joc on es practicava la decapitació ritual. Els caps tallats s'exhibien també a la plataforma anomenada *tzompantli*.

D'aquesta manera el cicle ritual quedava tancat.

L'origen del joc de pilota

A partir de les troballes arqueològiques, s'ha elaborat la hipòtesi que l'origen del joc de pilota hauria estat determinat per la presència d'*ulli*, o cautxú, que permetia fer les pilotes, element indispensable per a aquella mena de jocs. Concretament, s'assenyala la regió de Tabasco y el sud de Veracruz —principal productora d'aquest material— com l'àrea originària d'aquest joc.

És precisament en aquesta zona on va aparèixer el primer gran desenvolupament cultural de Mesoamèrica (1200 a 200 a.C.): el dels *olmeca* (homes de l'*ule*) creadors d'una societat molt complexa, que fou l'origen de molts dels trets que caracteritzen les altes cultures mesoamericanes posteriors.

Actualment, la cultura olmeca es considera allò que es denomina en etnohistòria la "cultura mare", ja que va ser la creadora d'avenços tecnològics i artístics i d'una estructura religiosa estretament relacionada amb l'estructura política, trets que heretarien altres cultures i que perdurarien fins el segle XVI.

Els olmèques van crear un culte a la terra important i complex, que segons alguns autors (7) tenia com a base la suposició que a l'interior de la terra hi ha una energia molt poderosa que s'expressa en el creixement de les plantes i el brollar de l'aigua, en les pedres i en les tremolors de la terra. Aquesta energia radica en un univers subterrani, alhora sagrat i perillós, al qual cal retre culte per tal d'obtenir-ne el favor i aturar les forces malignes. El joc de la pilota devia formar part d'aquest culte.

Els últims descobriments, procedents dels centres arqueològics de San Lorenzo i de La Venta, sembla que confirmen que els olmèques foren els creadors dels principals trets del ritual del joc. A La Venta s'ha assenyalat la possible existència d'una pista per a la pràctica del joc de pilota que es remuntaria a l'any 760 a.C. També en aquesta zona (Manatí, Veracruz) s'han descobert pilotes de cautxú que daten del període pre-clàssic mitjà (1200 al 600 a.C.).

La cultura olmeca es va difondre ràpidament per altres regions de Mesoamèrica, especialment per l'altiplà central, on l'any 1000 a.C. aproximadament i als encontorns de la conca del llac de Texcoco (ara dessecat) es produïren diversos focus culturals, com ara els de Tlatilco, Ticoman, El Arbolillo, etc. En les tombes d'aquests llocs són freqüents les troballes de figuretes de terra cuita que porten pilotes a les mans o sota el braç i protectors al cap, a les cames i a la cintura.

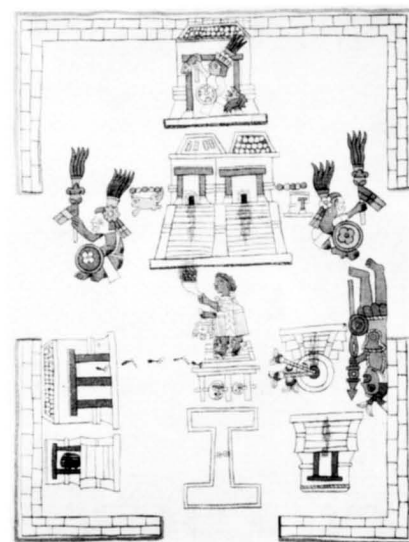
Posteriorment, a l'època anomenada clàssica, el joc de pilota va evolucionar cap a les característiques que descrivíem abans, pel que fa a les modalitats del joc i als indrets on es practicava.

Això no obstant, als inicis d'aquell període de ple desenvolupament cultural, el joc presentava aspectes força diferents dels que oferiria a partir del segle VII d.C.

La cultura més important del període clàssic inicial (0 a 600 d.C.) fou l'anomenada Teotihuacan. Aquest és el nom que donaren els asteques, més de mil anys més tard, a la impressionant ciutat —ja en runes aleshores— on destaquen dues piràmides més altes i grans que les d'Egipte.

Teotihuacan fou el focus d'una cultura caracteritzada per un nivell de creativitat extraordinari en els aspectes més diversos: social, polític, tecnològic, urbanístic, arquitectònic i artístic en general.

Encara no s'han trobat pistes per la pràctica del joc de pilota en aquesta ciu-

Il·lustració del Temple Major segons els informants de Sahagún, amb la piràmide d'Huitzilopochtli i Tlaloc; a la part inferior es localitza la pista del joc de pilota

tat fabulosa, però, en canvi, no fa pas gaires anys, es va descobrir un marcador per al joc, molt diferent a tots els de cultures posteriors. Es tracta d'una mena de columna portàtil que s'aguantava sobre una petita plataforma i és rematada per una peça esfèrica, damunt la qual anava una anella. La peça és de pedra i és recoberta d'esplèndids motius en relleu. Hom creu que aquest tipus de marcador s'utilitzava en camps o places obertes.

Però encara tenim altres notícies sobre el joc de pilota a Teotihuacan, ja que a les magnífiques pintures murals d'un dels palaus de la ciutat, anomenat *Te-*

Representació d'un jugador de pilota. Cultura zapoteca. Procedent d'Oaxaca. Clàssic (200-900 d.C.)

Xiulet antropomorf. Cultura maia. Procedent de l'illa de Jaina (Campeche). Clàssic tardà (600-900 d. C.)

pantintla, hi trobem una escena on hi ha una colla de petits personatges jugant a pilota. El que resulta més curiós és que hi apareixen diferents modalitats del joc. Hi ha el tipus que posteriorment es difondria pertot arreu, és a dir, el que consistia a copejar la pilota amb els malucs, però també hi ha un home que copeja la pilota amb els peus, d'altres homes amb l'avantbraç i fins i tot amb una maça o bastó —en aquesta escena és evident la utilització de marcadors com el que esmentàvem abans.

En la mateixa escena hi ha un grup d'homes que subjecten un altre personatge pels braços i les cames, tal se'ls feia a les víctimes dels sacrificis; també hi podem veure caps tallats que fan pensar en el sacrifici per decapitació.

La influència de Teotihuacan va ser extraordinària i es va estendre molt més enllà de l'altiplà mexicà, fins arribar a

la costa del Golf i fins i tot a l'actual Guatemala. Amb la desintegració del poder de la gran ciutat, van néixer per tot arreu centres culturals de caràcter molt divers, però que compartien uns quants trets en comú. Un d'aquests era el joc de pilota que per aquells dies (650 a 850 d.C.—epiclàssic— i 850 a 1250 d.C.—postclàssic inicial—) es caracteritzava ja per la construcció de pistes de "mamposteria" amb marcadors de pedra, la pràctica de copejar la pilota amb els malucs i el sacrifici humà per decapitació. Les primeres pistes es troben a Xochicalco i Tula, a l'altiplà mexicà, al munt Alban, d'Oaxaca, i a El Tajín, a Veracruz.

Però és al territori maia on hi ha la major diversitat tipològica i la major quantitat de construccions. El més antic i un dels més ben conservats és el de Copán (Hondures); cal destacar també els dos d'Uxmal, els de Tikal i, sobretot, el més modern, més gran, més ben conservat i més harmoniós de tots: el de *Chichén Itzá* (a Yucatan), del segle XII.

L'exposició sobre el joc de pilota al Museu Etnològic de Barcelona

El Museu Etnològic de Barcelona té una important secció dedicada a les cultures de l'Amèrica pre-colombina. És per aquest motiu que l'any passat, i amb motiu de la commemoració del cinquè centenari de la trobada entre el vell i el

Jugador de pilota trobat a Jaina, Campeche, Mèxic

Jugador de pilota trobat a Jaina, Campeche, Mèxic

nou món i de la celebració dels Jocs Olímpics a Barcelona, ens va semblar oportú presentar a les sales del museu una exposició que tingués relació amb els dos esdeveniments. El tema que vam considerar més adient fou el del joc de pilota al Mèxic pre-colombí.

El Museu, però, no disposava de peces significatives relacionades amb aquest tema; és per això que aquestes es van demanar al Museo Nacional de Antropología de México, que ens va facilitar una generosa ajuda i un ampli recolzament.

Per a l'exposició es va editar un catàleg on es recullen les dades més actualitzades sobre els jocs; és editat en català-anglès i en castellà-anglès. En el transcurs de l'exposició, que es va poder veure des del 16 de juliol fins al 30 d'octubre, els visitants van tenir l'oportunitat de contemplar un vídeo, obra del realitzador mexicà Roberto Rochin, en el qual es podien veure aspectes de les grans ciutats arqueològiques i, sobretot, dels camps de joc, com també dels jocs de pilota relacionats amb l'antic *ulama* que encara practiquen els indígenes mexicans.

Notes

(1) *Ulli* és el nom, en llengua nahua, de l'huile, més conegut entre nosaltres amb el nom que se li dona al Brasil: *cautxú*.

(2) Torquemada.

(3) Motolínia.

(4) Es denomina *Mesoamèrica* l'àrea cultural formada per Mèxic, la península del Yucatan, Guatemala, Belize i part d'Hondures i El Salvador.

(5) Descripció de la ciutat i la província de Tlaxcala.

(6) Relació geogràfica del poble de Tecaltiche.

(7) Marcia Castro Leal, *El juego de pelota en la Costa del Golfo, Inicio y culminación del rito*.